

KERESZTÉNY MAGVETŐ.

XX-ik évf.

Május, Junius 1885.

3-ik füzet.

PLATO ESZMÉI A NEVELÉSRŐL.*)

Plato neveléstani eszméi hallhatatlan művében, a „Köztársaság“-ban vannak összefoglalva. E mű egyszersmind az első rendszeres neveléstani munka, melynek a Milton, Locke, Rousseau, Jean Paul és Goethe iratai törvényes származékai. Plato eszményi állama, bár több mint kétezer éven keresztül foglalkoztatta a világ legjelesebb gondolkozó főit s szülője lett több hasonnemű kitünő munkának: Cicero De Republicá-jának, Augustinus De Civitate Dei-nek, More Tamás Utopiá-jának és más hasonló műveknek, megvalósítatlan maradt. S nem kívánatos ma sem egy oly rendszer életbe léptetése, mely az egyént ugyan önmagában czélnek tekinti, de a célra csak állami intézményekkel akar munkálni, az egyént az államban egészen elmerítve. De hogyha Plato nagy művének ugyszólva politikai része nem való is alkalmazásra, s genialis ugyan, de meg nem valósítható conceptionak kell hogy maradjon talán örökre, neveléstani eszméi sajátosságuk mellett is igen alkalmasak arra, hogy modern életünk viszonyaira vonatkoztassuk.

Plato neveléstani nézetei, éppen mint „Köztársaság“-ának többi része, részint görög nemzetiek, részint pedig egyéniek. A görög ifjuság rendes tanfolyamával kezd és kiterjed aztán az ifjuságot követő szakaira is az életnek. Ő az első, a ki tisztán kifejezi azt a gondolatot, hogy a nevelésnek az egész életet át kell ölelni és ez mint egy fonal végig vonul egész munkáján.

E művében már feladta azt a nézetet, hogy az erény nem tanítható és hogy csak egyféle erény létezik és nem több, ámbár az ellenkező nézetnek később találhatni egy helyt nyomára. A vétek akaratszerűségét nem tagadja, de azt mégis inkább a tudatlanságnak tulajdonítja, mint az akaratnak. Az érzékek által nyújtott tudományt, bár néhol megengedi, hogy abban lehet igazság, általán kevésre bicsúli, s a vélekedéssel azonosítja. A valódi ismeretnek belőlről kell

*) L. The dialogues of Plato translated into English with analyses and introductions by B. Jowett, M. A. vol. III. The Republic. Second Edition. Oxford. Clarendon Press.

kifejtetni és az eszmékben kerestetnie, nem pedig az érzékek-nyújtotta részletekben. Az ő fogalma a nevelésről a lélek szemének a világosság felé irányzása, nem pedig mint némely modern paedagogusé, a léleknek kívülről hozott ismeretekkel megtöltése.

Plato a nevelést zenével vagy irodalommal kezdi, s aztán a gymnastikára megy át. A csecsemőkori nevelésről itt semmit sem szól, hanem egyenesen azzal a korról kezdi, melyben a gyermek már eszméket tud felfogni, és a mi fülünknek különösen hangozhatik, egész határozottsággal azt állítja, hogy a gyermeket először a nem igazra, a hamisra kell megtanítani, hogy aztán az igazat megtanulhassa. Az újabbkori és a régi bölcselek különböznek egymástól az igazságról és annak ellenkezőjéről való fogalmaikban, az egyik az igazságot csaknem kizárólag a tapasztalati ténnyel azonosítván, a másik az eszmékkel. A mi felfogásunk is hasonlóan különbözik a Platoétól. Azonban e különbség egy részt csak szavakban van; mert mi is meg kell hogy engedjünk annyit, hogy a gyermeknek sok olyan leczkét kell megtanulni, melyet nem egészen ért, s hogy sok dologra meg képek használatával kell megtanítanunk; s némelyek meg olyan dolgokat is tanítanak, melyekben később aligha fog hinni; de nekünk korlátozni kellene a költés, a képek tulságos használatát. Plato szerint a korai nevelés célja nem a tényi, a tapasztalati, hanem az elvi igazság; a gyermeket szerinte először egyszerű vallási és erkölcsi igazságokra kell megtanítani; lehet hogy nem érti teljesen, de észrevétlenül megtanulja azokkal a jó erkölcs és jó izlés leczkéit. Az elvek, melyekre szerinte a vallást alapítani kell, e kettő: Az Isten igaz; az Isten jó.

A nevelésnek Plato szerint az ifjúságot oly szerencsés körülményekbe kell hogy helyezze, melyekben sem a rossz incselkedései, sem a szenvedély kísértése ne árthassanak a fejlődő jellemnek, ne ronghassák meg a fejlődő izlést. Az ifjúságnak egészséges légkörben kell élni, melyben mindig az igazság erejét és a jóság szelid fuvallatát érezi. Ha ily nevelést megvalósítani lehetne, vagy éppen a vallásos nevelést igazsággal, erénnyel, jó modorral és jó izléssel egyesíteni, az talán a legszebb kilátást nyújtaná az emberi nem tökéletesedésére. Az ifjúságnak Plato szerint kerülni kell minden izgalmat s ezért nem kívánja, hogy a színházba vigyék. Az ő eszméje a nevelésről az öszhangzatos növekedés, mely szerint az ifjúság a mértékletesség és kitartás leczkéit tanulja meg s teste és szelleme egyenlő arányokban fejlődik. Az a nagy elv, melyet a természetben és művészetben egyaránt el kell ismerni, s melynek a nevelésben is uralkodni kell, az egyszerűség elve.

A nevelés legközelebbi foka a gymnastika, mely az izombeli növekedés és fejlődés korszakának felel meg. Az egyszerűséget Plato a gymnastikában is érvényesíteni kívánja. Tudja, hogy a test fejlesztése özszeütközésbe jöhet a szellem fejlesztésével, hogy a testgyakorlatok könnyen tulságba vihetők. S némelyek, kiknek a leczkén megszokott fájni a fejük, hajlandók azt nem a valódi oknak, a tulságos testgyakorlatnak tulajdonítani, hanem az eléadott tárgy természetének. Két pont jegyzendő meg különösen a gymnastikáról való teoriájában. Az egyik, hogy a gymnastika tanulásának idejét teljesen elválasztja a szellemi tanulástól. Ugy látszik, úgy gondolkozott, hogy két ellenkező, különböző természetű dolgot nem lehet egy időben tanulni. E pontra nézve alig egyezhetünk vele, mert hogyha a tapasztalatból ítélhetünk, három évnek (14-től 17-ig) csupán testi gyakorlattal való eltöltése egyáltalán nem szolgálhat az értelem javítására. A másik pont, hogy ő a gymnastikát nem a test nevelése eszközének tartja első sorban, hanem a szellemének, a melynek a lélekben a szenvedélyes elemet kell hogy fegyelmezze, úgy a mint a zene korlátozza a vágyakozó elemet s elhívja az értelmet. Ez a nézete azon az ismereten alapul, hogy a test függ a szellemtől, s hogy szolgáltatásra kell neveltetnie. És kétségtelenül a szellem nagy befolyást gyakorolhat a testre, hogyha befolyását nemcsak egy-egy pillanatban, hanem úgy gyakorolja, hogy az egész életre készüljön elő. Plato tanította először, hogy a zene és a gymnastika, nem mint a közönséges vélemény tartja, az egyik a szellem mivelésére, a másik a testére van, hanem mindkettő egyformán a szellemére.

A gymnastika Platót az orvostudományra vezeti, melyet tovább menve a törvény hasonlóságával illusztrál. Az orvosi tudomány iránt az újabb időben támadt kételkedés e tudományban is nagyobb egyszerűségre utalt; az orvosok kezdik belátni, hogy a betegségeket kezelésükkel „nagyobbakká és complicáltabbakká” teszik (Közt. 58. 426. A.) Az orvosi tudomány kétezer esztendő alatt igen keveset haladott; a részek elemzésében nyert, de az emberi testnek, mint egésznek a felfogásában igen keveset. Az orvosok inkább a betegségek gyógyítására fordították figyelmüket, mint az egészség feltételeire. Egészen az újabb időnkig nem igen gondoltak a levegővel és a vízzel, melyeknek a fontosságát a régiak jól ismerték; a mint Aristoteles megjegyzi, a levegőnek és víznek, levén ezek azok az elemek, melyeket leginkább használunk, legnagyobb hatásuk van az egészségre. Az orvosok sok időn keresztül előítéletekkel voltak eltelve, melyek ugyszólva csak most, a legújabb időben oszoltak el; és ma már éppen

annyiféle vélemény van az orvostudományban, mint a theologiában, és csaknem annyi skepticismus reájok nézve. Platonak több helyes ismerete van az orvostudomány felől. Szerinte a szemet nem lehet meggyógyítani, a test többi részének figyelembe vétele nélkül. S neki teljesen igaza van, a mikor a „Törvények“-ben azt mondja, hogy egy munkától megviselt paraszt tagjainak a meleg fürdő sokkal többet használ, mint egy nem nagyon okos orvos rendelete. Másfelől nem dicsérhetjük, midőn ő Homér után a diaetát ócsárolja, sem azt az emberietlen szellemet nem helyeselhetjük, a melylyel ő a beteg, haszon nélküli életektől csakugy könnyen akar szabadulni, azt mondván, hogy el kell hagyni azokat, hogy haljanak meg. Ugy látszik, ő nem gondolt arra, hogy az ilyenekben sok oly tulajdonság létezhetik, melyek az államra nézve sokkal hasznosabbak, mint némely egészséges és erős polgár tulajdonságai, vagy hogy az elhagyottakról való gondoskodás egyik fontos eleme a nevelésnek egy államban. — Nem hagyhatjuk említés nélkül Platonak azt a finom észrevételét, hogy az orvos ne legyen erős egészségü ember, tapasztaljon magán, hogy észlelése annál gyorsabb lehessen másoknál.

Az orvostudomány bonyolultságát a törvény bonyolultságával hasonlítja össze, a melyben ismét az egyszerűség arany szabályát szeretné, hogy az emberek kövessék. Nagyobb ügyekben a törvényhozónak kell határozni, de a kisebbeket hadd végezzék maguk a polgárok. Az állam betegségei olyanok, mint a hydra fejek, melyek szaporodnak, hogyha levágjuk. A valódi gyógyszer azokra nem a kiirtás, hanem a megakadályozás. És a megakadályozás módja: gondot fordítani a nevelésre és a nevelés aztán a többit elvégzi. Korunkban is arra jöttünk, hogy az egyedüli helyes politika, melynek tartós hatása lehet az államéletre, a nemzeti nevelés.

Mikor a zenében és a gymnastikában az oktatás, s ezzel a nevelés első része, be van fejezve, következik a cselekvő életre nevelés. De itt a nevelésnek mindjárt új szempontból kell kiindulni. Itt a nevelés célja az elvonó tehetség mívelése. Mert Plato szerint a valódi tudomány abstractiókban áll, annak nem a részletekkel vagy egyesekkel, hanem csak az általánossal van dolga. S ezt a matematikai tudományok tanulásával lehet megnyerni. Egyedül ezek adhatnak eszméket a viszonyról, ezek költhetik fel a gondolkozás szuynadó erőit.

A mathezis Plato idejében csak nagyon kis részét foglalta magában annak, a mit most értenek az alatt, de az emberi ismeret összességéhez akkor is nagy arányban járult. Az a gondolkodás egye-

düli szerve volt, melylyel az emberi szellem abban az időben rendelkezhetett, és az egyedüli mérték, melylyel a részletek chaosát szabályokra, rendre tudta visszavinni. Az a tehetség, melyet az fejlesztett, természetesen hadi lábön állott, a költői és képzelő tehetséggel; és Plato előtt éppen annyira különbözött az a ki matematikát tudott attól, a ki nem tudott, mint a mivelt ember a miveletlentől. A matematika erősítette az értelmi tehetséget és alkalmazhatósága kiemerithetetlennek látszott, részben azért is, mert valódi határai még nem voltak megvonva. Ezeket maga Plato kezdette vizsgálni; s habár öntudatlan is volt arról, hogy a számok és alakok az érzék abstractiói, fölismerte, hogy a geometriai alakok formájukat az érzéki világból kölcsönzik. Kísérletet tesz arra nézve is, hogy a matematikai eszmék végső alapját a jó eszméjében megtalálja; ámbár az eszméknek a számokhoz való viszonya felfogásában távol maradt attól a határozottságtól, melyet neki Aristoteles tulajdonít (Met. I. 8, 24. IX. 17). De hogyha nem sikerült is megismernie a matematika valódi határait, megismert túl rajtuk egy pontot. Szerinte a számok eszméi a tudomány magasabb fogalmában másodrendűekké lesznek. Az egy, önmagát bizonyító igazság, az az egyedül tökéletes igazság, a melyhez a dolgok végre is feljutnak.

Ez az önmagát bizonyító egység vagy a jó eszméje látomány, a melyről kielégítő magyarázatot adni nem lehet. És mégis ily látománynak megmérhetlen lehet a hatása. Ámbár a tudomány módszere nem előzheti meg a tudományt, de egy jövőben eléállandó tudomány eszméje nagy és lelkesítő elv lehet a lélekben. Mert a tudomány keresésében mindig valami rajtunk túllevőre törekszünk; és a mint a tudásnak hamis fogalma, például a scholastikai bölcselem, az embereket sok időn keresztül félrevezetheti, ugy az igaz eszmény helyes irányba terelheti az emberek gondolatait. Hogy vajjon az a mit a tudománytól várhatni, valóban a szellem törvényeinek engedelmeskedik-e, az nagyfotosságu, mert a fogalmat arról, a minek a tudománynak kellene lenni, gyakran a tények szűk tapasztalatából alkotják meg. A tudományok kölcsönös viszonya, az ismeret egységéről való tudat, az osztályozás fotosságának érzete, és hogy az ember nem hajlandó megállani, mig magának bizonyosságot nem szerez, sem pedig a valószínűséget az igazsággal összezavarni, — mindezek fontos elvei a magasabb nevelésnek. És ámbár Plato semmit sem mondhat nekünk, és talán tudta, hogy nem mondhat az abszolút igazságról, ő mégis rendkívüli befolyást gyakorolt az emberi gondolkozásra, s gyakorol még ma is s gyakorolhat ezután is, — mert

keletkezhetnek oly politikai és társadalmi viszonyok, melyekben Plato gondolatait újra olvashatják az emberek s azok új jelentőséget nyerhetnek.

A jó eszméje csak a „Köztársaság“-ban van annak nevezve, de nyomaira lelhetni más dialogusaiban is. Az éppen úgy ok is, mint eszme, és ebből a szempontból a „Timeus“-ban előjövő teremtővel lehet összehasonlítani, a ki minden dolgot jóságából teremtett. És Aristotelesnek teljesen igaza van, midőn azt állítja, hogy Plato, midőn a jó eszméjéről, mint okról (αἰτία) szól, azt az abszolút Egygyel azonosítja.*) Hanem a jó eszméjének még más oldalu jelentése is van. Az bizonyos fokig megfelel a természeti törvény modern fogalmának is, s alkotó elemei: szépség, symmetria és igazság. Alanyilag tekintve az processus vagy a dialektika tudománya. Ez az a tudomány, Plato szerint, mely a rhetorikának az igazi alapja, mely egyedül tudja helyesen megkülönböztetni az emberek és a dolgok természetét s osztályait, mely az egész természetes részeire osztja s az elszórt részeket természeti vagy szerves egészszé egyesíti, mely a dolgok elvont lényegét vagy általános eszméit meghatározza és azokat összeköti, mely a hypothesisek fátyolán áthatol és eléri első alapelvét, mely a tudományokat a jó eszméjéhez viszonyítva tekinti. Ez az eszményi tudomány a gondolkozás legmagasabb processusa. Plato dialogusai maguk a legjobb példái a dialektika természetének és módszerének.

S hogyha azt kérdezzük, hogy ez a tudomány, melyet Plato csak félig nyilatkoztat ki, a logikához vagy a metaphysikához hasonlít-e inkább, más feleletet nem adhatni, mint azt, hogy Plato e kettőt nem különböztette meg. Azt sem határozta meg, hogy az ő dialektikai tudománya nyugalomban van-e vagy mozgásban, hogy az abszolút lény szemléletével foglalkozik-e vagy pedig a processussal, a mely által az elérhető. Az ujkori metaphysikát úgy lehet meghatározni, hogy az az abstractiók tudománya, vagy pedig a gondolkozás fejlesztése tudománya; az ujkori logika meg, midőn a csupa aristotelesi formák határain túlterjed, úgy határozható meg, mint a módszer tudománya. Mindkettőnek magva benne van Plato dialektikájában; minden metaphysikus eszméiben van valami, a mi közös Plato eszméivel; minden logikus származtatott le valamit a Plato módszeréből. De a legnagyobb közeledés az ujkori bölcsesem-

*) Met. 1091. b, 14. αὐτὸ τὸ ἐν τῷ ἀγαθῷ αὐτὸ εἶναι. Arist. Met. Bonitz-féle kiadása, p. 587. V. ö. Dr. Martineau's Types of ethical theory. Oxford, 1885. Vol. I. p. 46.

ben Plato egyetemes tudományához talán Hegelnél található, a momentumoknak az eszme egységében való egymásra következésében. Plato és Hegel úgy látszik mindketten úgy fogták fel a világot, mint az abstractiók correlatióját. Azonban mégis van különbség közöttük, mert Hegel minden ember szellemét úgy fogja fel, mint egy szellemet, mely az eszme fokozatait fejti ki a különböző országokban vagy a különböző időkben ugyanegy országban; Plato meg ezeket a fokozatokat úgy tekinti, mint a gondolkozás vagy az eszmék rendjét; az emberiszellem történelme még nem hajnalodott volt fel reá.

Sok észrevételt tehetni Plato nevelés-elméletére. De ha némely tekintetben az ujkori gondolkozók megett marad is, másokban előnyben van felettük. Ő kora nevelésmódjai ellen küzd, de alig lehetne azt mondani, hogy a nevelésnek új módjait fedezte fel. Nem látja, hogy a nevelésnek az egyes jellemekhez vonatkozással kell lenni; s ugyanazt a formát akarja alkalmazni minden szellemre. S nem látja eléggé az irodalom hatását sem a szellem formálására, a matematika hatását meg erősen túlbecsüli. Minden tisztátalan látást vagy hangot eltávolítani kíván az ifjúságtól, de nem vette figyelembe azt, hogy bizonyos fokú szabadságra szükség van a szellem erősítésére. Nem részesíti kellő tekintetben a szokás hatalmát sem, azt, hogy a jó cselekedetek jó szokásokat hoznak létre, mely egyszerű, de nagy elvét a nevelésnek először Aristoteles tanitotta az emberiségnek. Másfelől Plato előnyben van az ujkori bölcselek felett, midőn azt tanítja, hogy a nevelésnek az egész életen keresztül kell folytatódni. Solont követve azt kívánja, hogy „minden ember sok dolog tanulásában vénüljön meg“, ámbár azt is megengedi, hogy vannak oly tanulmányok, melyeket az ifjúságnak kell megadni. Ő maga a jó eszméje szemléletétől elragadva és a geometria tanulmányában gyönyörködve, semmi nehézséget nem gondol abban, hogy az ember egy egész életet ily tanulmányoknak szenteljen. (Közt. VII. 528.) Mi a kik tudjuk, hogy mennyivel több üzletember van a világon, mint valódi tanuló vagy gondolkozó, nem vagyunk e tekintetben éppen oly vérmesek. Az a nevelés, melyet ő köztársasága polgárainak szán, valóban a bölcselek vagy genius idealis élete, melyet a gyakorlati kötelességekhez alkalmazkodás csakis egy időre szakít meg — ily élet nem a nagy többség számára van, hanem csakis egy néhány kevesekére.

És mégis Plato eszméje nem éppen olyan, melyet korunkban is ne lehetne alkalmazni. Ha csak mint eszményt tekintjük is, melyet

csak részben lehet megvalósítani, mégis nagy hatása lehet a jellem emelésére, nagy befolyása arra, hogy az emberek rendes foglalatosságuk vagy hivatásuk rutinján felülemelkedjenek. Az a legjobb nézetmód, melylyel az egész életet felfognunk lehet. Mindazonáltal Plato eszméjét megvalósítani nem könnyű. Mert az ifjúságot követő kor nevelése szükségképpen az a nevelés, melyet kiki maga ad magának. Mikor az emberek negyven vagy ötven évesek, bajosan hozhatók össze iskolába, és hogyha összehozhatók lennének is, az eredmény nem lenne kielégítő. Tanítóik vagy tanácsadóik sincsenek, a kikkel érettebb korukban tanácskozhatnának. Nincs iskolamesterük, ki nekik hibáikat megmondja, vagy magasabb kötelességérzettel vagy a siker ambíciójával inspirálja; nincs Sokratessük, a ki tudatlanságukat felfedje; Krisztusuk vagy apostoluk, a ki bűneikért megdorgálja. S így bajosan juthatnak a javulás első feltételéhez, mely nem más, mint az önismeret. Az ifjúság reményei már nem ösztönzik magasra s inkább nyugodni szeretnek, mint tanulmányt űzni. Csakis egy néhány, a kiket a sors véletlenül nagy emberek vagy kitünő vallás- és erkölcstanítók körébe hoz, gyújt világot az ő geniusok tűzénél.

Az erély hiánya az egyik főok, miért oly keveseknél tapasztalhatni a nevelés munkájának folytatását a későbbi években. Az embereknek nincs akaratjuk, s nem ismerik ki utjokat. A genie-t valaki úgy határozta meg, hogy az „a törekvés ereje“, de nem mindenkinek van ereje az egész életen keresztül törekedni. A gyermekek gondozása, a pénzszerzés, a hivatal kívánalmi elveszik a szellem rugékonyságát. A szükség sem kényszeríti az embereket arra, hogy tanuljanak klasszikus nyelvet, történelmet vagy természettant, s a mi elég volt a huszonötödik évben, elég az ötvenedikben is. S nem könnyű határozott feleletet adni arra a kérdésre sem, hogy miként eszközölje az ember tökéletesedését, mert maga a nevelés ezer, jöllehet maga-magában elég közönséges dologban áll — valaminek adásában ahoz, a mik a természettől vagyunk, abból a mik nem vagyunk, megtanulásában annak, hogy magunkat úgy látjuk, mint mások látnak, magasabb szellemek társaságának keresésében, az élet és jellem szemmel tartásában, a különböző életkorok természetes befolyásának elfogadásában, minden a közönséges gyakorlaton vagy az emberek véleményein felülemelkedett gondolatban vagy cselekedetben.

Mégis hogyha valaki Plato eszméjének részletesebb végrehajtását akarná megkísérteni, ilyenforma tanácsot lehetne neki adni: Vá-

laszsa a tudománynak azt az ágát, melyhez a legnagyobb hajlama van s melyben a legnagyobb gyönyörűségét találja, azt, a mely az ő rendes foglalatosságával összeköttetésben látszik lenni, vagy pedig a mely azzal a legszembetűnőbb ellentétben van. Tanulmányozhatja hivatalának, melyben tényleg működik, a speculativ oldalát. Komolyan és bizonyos eredetiséggel gondolkozhatik mindennapi életéről. Az óra, a nap, melyet valamely tudományos vagy irodalmi tanulmányban tölt el, annyi ténnyel fogja ellátni, a mennyit csak emlékezete megbirhat s „oly gyönyört nyujt, mely miatt sohasem kell bánkódnia.“

PÉTERFI DÉNES.

A MAGYAR UNITÁRIUS IRODALOM XVI SZÁZBELI TERMÉKEI.

A 16-ik száz reformszelleme áthatotta egész Európát s abban Magyarországot is. Mindenféle hitirányzat, melynek valamely országban akadt szószólója, kapott pártolót is. Azt, hogy mi fog bekövetkezni a megindult szellemi forradalomból, nem tudhatta senki, de hogy reformra van szükség, azt érezte mindenki. Legelőször a Luther dörgő hangja talált visszhangra, habár akkor már Erasmus meg Servét gondolatban és szóban éppen annyira vagy tán tovább haladtak volt, mint ő.

Az unitárius eszmék csirái meg voltak mindenik szavában, határozott hódítást tettek mindenik országban. Legkésőbbben kezdettek nyilvánulni Magyarországon s éppen azért itt nyertek legtisztább alakot. Alig képzelhetni felségesebb szellemi élvezetet, mint a mit egy ily korszak eszmeharczának szemlélése nyújt. Az ok és okozat logikai láncolata, a fényt feltüntető árny, a rideg formát megelevenítő szellem, mint a kaleidoskop ezernyi ezer szint váltó lencséi szemmel alig kísérhető gyorsasággal váltják fel egymást. Egy ily képet előállítani oly hosszú időről, a milyent az unitarismus multja magába ölel, a legnehezebb feladatok közé tartozik.

Az unitárius eszméknek kettős irodalmi forrásuk van, u. m.: nyomtatott és írott. Az a kiméletlen ellenszenv, a mely mindent, valami unitárius, kiirtani kész volt, a magyar unitárius eszmék mindkét nemű forrását is vagy egészen vagy részben megsemmisítette. Kivált az első időszakból még a nyomtatásban megjelent munkákból is alig maradt fenn egy-egy.

Dr. Szabó Károly hazánk kitűnő bibliographusa 1879-ben a magyar és a jelen 1885. évben az idegen nyelven megjelent magyarországi nyomtatványoknak*, két vaskos kötetre terjedő munkájában, teljes czimtarát s a ritkább művek szereztetésének és irodalmi fontosságának is igen becses leírását adta. E mű páratlanul áll irodalmunkban nemcsak azért, mert az eddig megjelent bibliographiai munkák csak kísérleteknek tekinthetők, hanem azért is, mert a jeles író minden művet részrehajlatlanul saját értéke szerint ítél meg, s mert a minék csak nyomára jöhetett, azt el nem mulasztá feljegyezni. És ez különösen nekünk unitáriusoknak kiváló örömeinkre válik, mert a mi elveink szerint gondolkozók műveiből

* Régi Magyar Könyvtár I. II. köt. Budapest. M. T. Akadémia.